

FELIKS CZYŻEWSKI, MICHAŁ SAJEWICZ

Lublin

Z HISTORII BADAŃ DIALEKTOGRAFICZNYCH NAD GWARAMI UKRAIŃSKIMI POBUŻA

Przedmiotem artykułu jest ukazanie stanu i wyników badań atlasowych nad gwarami ukraińskimi Pobuża w latach 1926-1990. Terminem „Pobuże” będziemy tu określać obszar zamknięty na północy i wschodzie rzeką Bug (wzdłuż granicy z Białorusią i Ukrainą), a na południu rzeką Tanew, na zachodzie zaś linią schematyczną biegnącą z północy na południe w pobliżu takich miast, jak Siemiatycze, Międzyrzec Podlaski, Ostrów Lubelski, Łęczna, Krasnystaw, Zamość i Tomaszów Lubelski. Wyznaczona w ten sposób granica badanego terenu ma swoje uzasadnienie historyczne. Przebiegała tędy w przeszłości granica między Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim, a także między Ziemią Chełmską i województwem bełskim oraz województwem ruskim a województwem lubelskim, które wchodziło w skład Korony (zob. Cw¹).

Przez wiele stuleci teren Pobuża zamieszkiwała ludność zróżnicowana etnicznie i wyznaniowo. Wielowiekowy kontakt ludności polskiej i ukraińskiej znalazł oczywiście odbicie w systemach gwar, którymi posługiwała się miejscowa ludność. Gwary te łączyły w różnym nasileniu cechy właściwe dla dwóch sąsiadujących z sobą języków słowiańskich. Wysiedlenie ludności ukraińskiej ze znacznej części Pobuża w okresie powojennym, a także postępujący zanik gwar ukraińskich sprawiły, że ludność ukraińskojęzyczna stanowi obecnie znikomy odsetek ogółu mieszkańców tego terenu. Ludność ta jest z reguły dwujęzyczna: posługuje się zarówno gwarą ukraińską, jak i polską. Stopień znajomości i zakres użycia gwary ukraińskiej jest zróżnicowany pod względem terytorialnym i pokoleniowym (szczegóły zob. CzyżP).

---

¹ Pełny opis bibliograficzny cytowanych pozycji podano na końcu artykułu.

I. BADANIA ATLASOWE W LATACH 1926-1939

Potrzebę kartograficznego ujęcia zjawisk językowych w gwarach ukraińskich Pobuża dostrzegało wielu dialektologów już w okresie międzywojennym. W latach 1926-1939 z inicjatywy J. Ziłyńskiego w Katedrze Języków Ruskich Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie przystąpiono do opracowywania atlasu gwar ukraińskich na obszarze ówczesnej Polski. Atlas miał objąć m.in. gwary położone na północ od Tanwi, a więc omawiany tutaj obszar. Pierwotny tytuł projektowanego przez J. Ziłyńskiego dzieła brzmiał *Językowy atlas Galicji, Ziemi Chełmskiej i Podlasia* (zob. Dzen). Ostatecznie zdecydowano się na przeprowadzenie eksploracji gwar ukraińskich w granicach byłej Galicji, sięgającej na północy po schematyczną linię przechodzącą przez Tomaszów Lubelski i Biłgoraj. Włączono więc do badań atlasowych z terenu południowego Pobuża (powiaty hrubieszowski i biłgorajski) 5 punktów oraz 1 na północy koło Radzyna Podlaskiego. Eksplorację terenową we wsiach Chłopiatyn, Machnów, Trzeszczany, Biszczka, Olchowiec, Pereszczówka przeprowadzono według kilku wersji kwestionariusza, stąd też zbiór materiałów i zakres zagadnień jest różny dla poszczególnych wsi (zob. Stud s. 5-6). W ekspedycjach z lat 1930-1939 brała udział m.in. M. Przepiórska, zapisując teksty z Biszczy i Olchowca, które później wyzyskała w monografii gwar nadszańskich (zob. Przep).

Badania nad projektowanym atlasem zakończyły się, z powodu wybuchu wojny, na etapie zebrania materiałów. Zapisano według różnych wersji kwestionariusza odpowiedzi na ponad 1000 haseł (dla poszczególnych wsi liczba odpowiedzi jest mniejsza). W 1975 roku z inicjatywy i pod kierunkiem M. Karasia oraz przy współpracy J. O. Dzendzelińskiego opublikowano wszystkie materiały zebrane przez zespół J. Ziłyńskiego w latach 1930-1939 (Stud). Opublikowanie materiałów gwarowych w zapisie fonetycznym (cyrylicą) zgrupowanych wokół 1035 haseł wraz z załączonym *Słowniczkiem dialektyzmów* umożliwi obecnie pełne ich wykorzystanie także w badaniach nad gwarami południowego Pobuża. Zamieszczone w tej pracy zapisy dostarczają danych z zakresu morfologii (uzyskanych m.in. metodą ankietową) oraz leksyki i mogą być wyzyskane w planowanym atlasie Pobuża (AGWP). Wartość wymienionej publikacji jest tym większa, że dla wielu punktów na skutek zmian powojennych nie zawsze można obecnie zebrać pełny materiał z gwar ukraińskich.

II. BADANIA ATLASOWE PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

1. Prace nad *Atlasem gwar Lubelszczyzny* (AGL)

Problem opracowania atlasu gwar ukraińskich Pobuża podjęty został po II wojnie światowej przez lubelski ośrodek naukowy. W 1955 roku zespół kierowany przez P. Smoczyńskiego przystąpił do opracowania *Atlasu gwar Lubelszczyzny* (Smocz). Planowany atlas miał być przede wszystkim atlasem gwar polskich. Jednakże fakt, że wschodnią Lubelszczyznę zamieszkiwała w przeszłości ludność etnicznie polska i ukraińska, warunkował przyjęcie takiej metody eksploracji, by w jej wyniku można było otrzymać obiektywny opis gwar wschodniej Lubelszczyzny, tj. Pobuża. Można to było osiągnąć, zdaniem P. Smoczyńskiego, w wyniku równoległego zebrania od dwujęzycznych informatorów materiałów tak z gwar polskich, jak i ukraińskich. W konsekwencji takiego założenia metodologicznego miał powstać dwujęzyczny atlas Pobuża.

O metodzie tej P. Smoczyński wypowiedział się we *Wstępie do Kwestionariusza do Atlasu gwar Lubelszczyzny* następująco: „[...] dla uzyskania m o ż l i w i e n a j b a r d z i e j o b i e k t y w n e g o s t a n u r z e c z y [podkr. F. Cz. i M. S.] uznaliśmy za konieczne badać w miejscowościach wschodnich tak informatorów ruskich, jak i polskich. W ten sposób staraliśmy się uzyskać możliwość zafiksowania mieszanego charakteru tych okolic również na mapach” (Smocz s. 12). Podobne stanowisko prezentował on w wywiadzie udzielonym w 1970 roku dla czasopisma „Językoznawca”, w którym czytamy: „Założyłem, że będzie to [*Atlas gwar Lubelszczyzny* – przyp. F. Cz. i M. S.] atlas dwujęzyczny tj. uwzględniający obok gwar polskich również pozostałości gwar ukraińskich” (SmoczW s. 188).

Podstawą eksploracji gwar ukraińskich Pobuża był kwestionariusz opracowany przez P. Smoczyńskiego. Pierwszą wersję kwestionariusza P. Smoczyński zredagował w 1955 roku; w następnym roku tę wersję odpytano w sześciu punktach Lubelszczyzny (w eksploracji uczestniczyli M. Łesiów i S. Warchoń). W wyniku konfrontacji pierwszej redakcji kwestionariusza z realnymi warunkami terenowymi powstała druga wersja, istotnie różniąca się od pierwszej. Wydany w 1965 roku *Kwestionariusz do Atlasu gwar Lubelszczyzny* był trzecią i zarazem ostateczną redakcją, różniącą się nieznacznie od poprzedniej.

Wśród różnorodnych celów kwestionariusz uwzględniał także potrzeby dialektografii ukraińskiej. „Miał on – jak pisał we *Wstępie* P. Smoczyński – [...] zawrzeć przede wszystkim zbiór takich rozmaitych kwestii słownikowych i gramatycznych, by na ich podstawie możliwym byłoby dojść nie tylko do

dzisiejszego gwarowego rozwarstwienia Lubelszczyzny, ale także do rozstrzygnięcia rozmaitych problemów historycznej natury językowych stosunków na Lubelszczyźnie, n a j d a w n i e j s z y m o ż l i w i e h i s t o - r y c z n y z a s i ę g g w a r u k r a i ń s k i c h [podkr. F. Cz. i M. S.] [...] Zależało nam również na tym [...], by nie pominąć związków językowych z Polesiem [...]" (Smocz s. 7-8).

Mając na uwadze określenie zasięgów gwar ukraińskich na Lubelszczyźnie oraz ukazanie ich związków z gwarami poleskimi i innymi gwarami ukraińskimi na obszarze Ukrainy, P. Smoczyński wykorzystał przy opracowaniu *Kwestionariusza* takie prace, jak *Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови* (Київ 1949) oraz J. Tarnackiego *Studia porównawcze nad geografią wyrazów (Polesie-Mazowsze)* (Warszawa 1939).

Zakres tematyczny *Kwestionariusza* obejmował następujące rozdziały: I. Hodowla, II. Rolnictwo, III. Sad i gród warzywny, IV. Pokarmy – przyrządzenie ich, V. Transport i komunikacja, VI. Obróbka drewna i żelaza, VII. Budownictwo, VIII. Sprzęty domowe, IX. Uprawa lnu i obróbka włókna, X. Teren, XI. Zjawiska atmosferyczne, XII. Świat roślinny, XIII. Świat zwierzęcy, XIV. Części ciała ludzi i zwierząt, XV. Higiena – choroby, XVI. Odzież – dawny strój, XVII. Cechy i zjawiska osobowe, XVIII. Stopnie pokrewieństwa, XIX. Życie społeczne – zawody, XX. Wierzenia i obrzędy, XXI. Varia; ponadto *Dodatek* z rozdziałami Rybołówstwo i Garncarstwo. Całość *Kwestionariusza* obejmowała 2560 pytań podstawowych oraz 105 uzupełniających. Faktyczna liczba pytań jest znacznie większa, numeracja bowiem nie obejmuje (poza rozdziałem Varia) zagadnień morfologicznych, których w *Kwestionariuszu* jest dużo.

Praktyczne zastosowanie w eksploracji materiałów do *Atlasu gwar Lubelszczyzny* znalazła druga wersja kwestionariusza, z którego odpytano pięć rozdziałów, a mianowicie: Hodowla, Rolnictwo, Sad i ogród warzywny, Pokarmy – przyrządzenie ich, Transport i komunikacja (w sumie ok. 750 haseł).

Eksplorację materiałów z gwar Pobuża przeprowadzono w latach 1957-1959 według siatki punktów przyjętej dla całej Lubelszczyzny (odległość między punktami wynosi średnio 15-20 km). Zgromadzony w kartotece materiał AGL pokazuje, że na obszarze Pobuża w wielu punktach zakreślonych w siatce zebrano tylko materiał z gwar polskich. Zapisy z gwar ukraińskich, dokonane przez M. Łesiową i S. Warchoła, pochodzą z 48 wsi. Najpełniejszy stan dla tych gwar uzyskano w północnej części Pobuża (w byłym powiecie bialskim, zachodniej części byłego powiatu parczewskiego oraz w północnej części powiatu włodawskiego). Zwarty obszar gwar ukraińskich wystąpił ponadto w

południowo-wschodniej części Pobuża (były powiat hrubieszowski i północno-wschodnia część powiatu tomaszowskiego). Na pozostałym obszarze Pobuża, tj. w pasie południowo-zachodnim, gwary te – jak wynika z danych AGL – występują wyspowo. Zachodnia granica zasięgu gwar ukraińskich, w świetle danych AGL, uległa – w porównaniu ze stanem przedwojennym, znanym na podstawie wnikliwych badań prof. W. Kuraszkiewicza (zob. Kur) – znacznemu przesunięciu na wschód, szczególnie na odcinku Parczew–Zamość. W wielu wsiach na tym odcinku gwara ukraińska uległa całkowitemu zanikowi.

Duże zmiany migracyjne ludności etnicznie ukraińskiej badanego terenu spowodowały niewątpliwie znaczne zmiany w układzie gwar. Mimo tych ogólnie znanych faktów wydaje się jednak celowe szczegółowe przebadanie gwar zachodniej części Pobuża, docierając do wszystkich najdalej na zachód wysuniętych punktów (badanych przed wojną przez W. Kuraszkiewicza). Badania terenowe prowadzone w latach osiemdziesiątych pokazują, że granicę najdalszego zasięgu gwar ukraińskich można przesunąć bardziej na zachód, niż to wynika z danych AGL. Zapisy takie przeprowadzono m.in. we wsiach Ochoża (gm. Wierzbica), Strupin Duży (gm. Kamień), Sielec (gm. Leśniowice) (eksplorację prowadzili m.in. F. Czyżewski i M. Sajewicz) oraz w Dratowie (gm. Ludwin) (eksplorację prowadziła m.in. L. Zienkiewicz). Badania przeprowadzone wzdłuż zachodniej granicy Pobuża mogą prowadzić do stwierdzeń, że w niektórych wsiach gwara ukraińska nie jest już używana, a tylko zachowuje się w pamięci kilku osób starszego pokolenia. Nie powinno to, naszym zdaniem, prowadzić do rezygnacji z zapisów z tych gwar, tym bardziej że w założeniu chodzi o zebranie archaicznego stanu gwary. Oczywiście sytuację językową takich wsi należy szczegółowo opisać.

Jest również konieczne badanie, czy istnieje w obrębie zwartego obszaru Pobuża w jego części środkowej możliwość uzupełnienia siatki punktów AGL zapisami z gwar ukraińskich. Badania terenowe prowadzone w ćwierć wieku później dowodzą, że taka możliwość jeszcze istnieje (np. w punkcie AGL Ochoża pod Chełmem zapisano wyłącznie gwara polską, tymczasem podczas badań terenowych w latach 1984-1986 zebrano tu obfity materiał z gwary ukraińskiej – eksploratorzy: F. Czyżewski, M. Sajewicz).

Wartość materiałów ukraińskojęzycznych zebranych na podstawie *Kwestionariusza* P. Smoczyńskiego jest duża. Zawierają one cenne dane z zakresu leksyki, morfologii i semantyki. Z uwagi na ukierunkowanie wymienionego kwestionariusza przede wszystkim na gwary polskie, nie wszystkie zagadnienia ważne dla dialektologii ukraińskiej mogły być w nim uwzględnione. Widać to m.in. z porównania kwestionariusza AGL z kwestionariuszem AGWB, przede wszystkim w zakresie problematyki morfologicznej (por. np. Smocz pyt. 16, 68 oraz AGWB III 1, 69, pytanie o gen. sg. form *kiń*, *jahńa*).

Kwestionariusz jest dobrym narzędziem badawczym w zakresie studiów nad interferencją językową gwar Pobuża (np. rozbudowana liczba pytań o dat. pl. form rzeczownikowych, a z zakresu słowotwórstwa m.in. pytania o formacje z *-icha*, por. Smocz pyt. 2117).

Zaznaczyć należy, że *Kwestionariusz* P. Smoczyńskiego podaje przy odpowiednim haśle szeroki materiał ilustracyjny uzyskany w terenie w trakcie badań sondażowych przeprowadzonych w 1956 roku. Należy żałować tylko, że podane przy haśle zapisy nie określają dostatecznie systemów językowych, z których dana forma gwarowa pochodzi (por. np. hasło *oset*, przy którym zapisano: *bodiak, bodziak, bujak, osat* – Smocz pyt. 227). Strona brzmieniowa danego wyrazu często nie wystarczy do rozstrzygnięcia, czy jest to forma rodzima, czy też zapożyczona ze współistniejącego systemu. W cytowanym materiale brakuje zapisów określających miejsce akcentu inne niż na przedostatniej sylabie od końca. W ogóle w *Kwestionariuszu* jest zbyt mało pytań dotyczących problemów akcentuacyjnych, tak istotnych na badanym terenie.

Szkoda również, że zebrany w terenie materiał, którego eksplorację ukończono w 1959 roku, nie został uwzględniony w trzeciej wersji kwestionariusza wydanego w 1965 roku. W praktyce dialektograficznej coraz częściej stosuje się zasadę, iż nowy materiał należy jak najszybciej wprowadzić w pełny obieg naukowy. Tak na przykład postąpili autorzy *Atlasu gwar wschodniostowiańskich Białostoczczyzny*, umieszczając w kwestionariuszu pełny zgromadzony materiał. Pozwala to od razu uwzględnić w badaniach podany w kwestionariuszu bogaty materiał, nie czekając na opublikowanie całego dzieła. Ponadto udostępniony tą drogą materiał zawiera tę jego część, która ze względu na brak różnicowania leksykalnego czy formalnego nie znalazłaby się w ogóle na mapach atlasu, a dla badań sławistycznych może mieć istotne znaczenie. Rzadko też się zdarza, że atlas zawiera cały materiał zgromadzony w kartotekach. W całości może być on natomiast bez przeszkód prezentowany w kwestionariuszach.

W *Kwestionariuszu* P. Smoczyńskiego brak jest indeksu leksemów i form cytowanych w tekście. Indeksy takie wprowadza się ostatnio w różnego typu kwestionariuszach, m.in. w kilkakrotnie wspomnianym już *Kwestionariuszu do Atlasu gwar wschodniostowiańskich Białostoczczyzny*, w *Kwestionariuszu do Atlasu gwar polskich* (AGP) K. Dejny. Alfabetyczny wykaz wyrazów pozwala nie tylko dotrzeć do poszukiwanej formy, ale może także okazać się bardzo pomocny przy nanoszeniu historycznego czy wcześniej zgromadzonego materiału wyzyskiwanego przy sporządzaniu map (por. Gal 13). Przy opracowywaniu *Atlasu gwar ukraińskich Pobuża* należałoby nanieść m.in. materiały I. W. Bessaraby, N. Janczuka, W. Szymanowskiego, J. Pierfieckiego, a przede

wszystkim przedwojenne zbiory W. Kuraszkiewicza, a także M. Przepiórskiej, J. Ziłyńskiego, J. Tokarskiego i innych (por. CzyżS).

Prace nad *Atlasem gwar Lubelszczyzny*, w tym więc i ukraińskich gwar Pobuża, nie zostały doprowadzone do końca. O stopniu zaawansowania robót nad AGL wypowiedział się P. Smoczyński w 1970 roku następująco: „Przy udziale pracowników z różnych ośrodków uniwersyteckich zebraliśmy odpowiedzi na 750 kwestii (jedna trzecia całości kwestionariusza) ze 155 ustalonych miejscowości [byłego województwa lubelskiego – przyp. F. Cz., M. S.]. Zgromadzony materiał został siłami m.in. studentów uporządkowany, naniesiony na mapy robocze i częściowo zinterpretowany” (SmoczW s. 188). Dalszych prac nad *Atlasem* nie podejmowano (kartoteka i mapy znajdują się w Zakładzie Języka Polskiego UMCS).

2. Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy

Gwarom północnej części Pobuża poświęcony został *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy* (AGPUW) F. Czyżewskiego. Głównym celem *Atlasu* było zestawienie na 204 mapach zjawisk językowych dwóch systemów gwarowych: ukraińskiego i polskiego 35 wsi. To zestawienie (dla każdej wsi pokazano oddzielnie polską, oddzielnie ukraińską formę danego wyrazu, ewentualnie zestawiono różne odpowiedniki leksykalne) pozwala na zaprezentowanie rozwoju paralelnego, różnego, a przede wszystkim ukazanie wzajemnych wpływów językowych.

Badanie wzajemnych wpływów ukraińsko-polskich ma już wprawdzie poważne osiągnięcia, ale dotychczas brak było opracowania uwzględniającego porównanie systemów gwarowych dwóch języków na dużym obszarze. Studium interferencji językowej ma znaczenie nie tylko dla poznania adaptowania się jednego czy drugiego systemu językowego, ale także dla poznania ogólnych praw rządzących kontaktami językowymi.

Mapy ułożono w porządku alfabetycznym tytułów. Ze zjawisk językowych dla gwar ukraińskich wyeksponowano w *Atlasie* m.in. rozwój *o*, *e* w sylabach nowo zamkniętych, rozwój *ě*, ścieśnienie samogłosek nie akcentowanych, protezy przed samogłoskami, dyspalatalizację spółgłosek. Całość zamyka indeks wyrazów i zjawisk językowych.

Omawiany *Atlas* pokazuje zjawiska „ukraińskie” w gwarach polskich i „polskie” w gwarach ukraińskich, z jednoczesnym przedstawieniem zjawisk powstałych w wyniku rodzimej ewolucji.

3. *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Pobuża*

W roku 1985 przyjęto na wspólnym zebraniu naukowym, że Instytut Słowianoznawstwa PAN w Warszawie oraz Instytut Filologii Rosyjskiej i Słowiańskiej UMCS w Lublinie (obecnie Instytut Filologii Słowiańskiej) podejmą się w latach 1985-1990 zebrania materiałów do *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Pobuża* (AGWP). Wyłoniono wówczas do prac eksploratorskich na terenie Pobuża dwa zespoły pracujące pod kierunkiem M. Kondratiuka i M. Łesiowa. Planowany *Atlas* byłby terytorialnym przedłużeniem w kierunku południowym (wschodnia część województwa lubelskiego w granicach sprzed 1975 roku) *Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (AGWB). Celem *Atlasu* – przyjętego do realizacji w ramach Centralnego Programu Badań Podstawowych – ma być pokazanie systemów gwarowych oraz interferencji polsko-wschodniosłowiańskiej w zakresie fonetyki, morfologii i leksyki. W projektowanym *Atlasie* „[...] będzie około 140 punktów, w których zebrany zostanie materiał według kwestionariusza liczącego około 2000 pytań” (Pis).

Materiał do AGWP zbierany jest według *Kwestionariusza do Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* (AGWB) po wprowadzeniu w nim nieznacznych, ale niezbędnych zmian, wynikających najczęściej ze swoistego charakteru ukraińskich gwar Pobuża. Dotychczas przeprowadzono eksplorację w ponad 30 punktach, głównie w północnej części badanego terenu.

Wydaje się, że dla badań terenowych ukraińskich gwar Pobuża należałoby wyzyskać poza dobrym kwestionariuszem AGWB – uwzględniając te wszystkie uwagi, które podał w swojej recenzji J. O. Dzendzeliwski (DzenA) – także częściowo *Kwestionariusz* P. Smoczyńskiego. Pewne rozdziały należałoby, w stosunku do kwestionariusza AGWB, rozbudować, np. dział Rolnictwo (w kwestionariuszu AGL 262 hasła, w AGWB – 80). Z części pytań zawartych w kwestionariuszu AGWB można, jak pokazują dotychczasowe prace eksploratorskie, zrezygnować (por. dział VIII. Obróbka lnu; uzyskanie szczegółów opisu warsztatu tkackiego we wsiach, w których gwarą ukraińską posługuje się tylko kilka osób, jest często niemożliwe).

4. *Atlas języka ukraińskiego*

W roku 1988 ukazał się *Atlas języka ukraińskiego*, tom 2 (*Атлас української мови*, том 2 = AUM II), obejmujący swoim zasięgiem nie tylko zachodnią część Ukrainy, lecz także gwary poza jej granicami, m.in. na terytorium Polski. Z obszaru Pobuża do AUM II weszło 6 punktów opracowanych w latach 1965 i 1967 według kwestionariusza PDAUM. Zebrany

przez M. Łesiowa materiał ze wsi Nosów (656 punkt AUM), Stawki (658 AUM), Kodeniec (659 AUM), oraz S. Warchoła – ze wsi Kobylany (657 AUM), Brzeźno (660 AUM), Horyszów (661 AUM) przedstawiony został na 385 mapach. *Atlas* daje dość dobre wyobrażenie o systemach fonetycznych (mapy 1-129), akcentuologicznych (130-135), morfologicznych, tj. słowotwórczych (136-168), fleksyjnych (169-247), ponadto dostarcza informacji o nieodmiennych częściach mowy (248-256), konstrukcjach składniowych (257-275), leksyce (276-384) oraz semantyce (385-387). *Atlas* zamykają mapy syntetyczne dotyczące poszczególnych zespołów gwarowych występujących w zachodniej części Ukrainy (388-407). Przedstawione na tych mapach izofony obejmują tylko gwary w obrębie państwa ukraińskiego, nie dochodząc do Pobuża.

W *Atlasie*, wyzyskując najnowsze metody dialektografii słowiańskiej, pokazano na barwnych mapach najważniejsze zjawiska językowe peryferycznych gwar Pobuża. Początkowe mapy (mapy 1, 2) przedstawiają w sposób syntetyczny systemy wokaliczne gwar ukraińskich w pozycji akcentowej i poza przyciskiem. W świetle *Mapy dialektów języka ukraińskiego* (AUM II, mapa IV) widać, że na obszarze Pobuża swoje przedłużenie ma zespół gwar zachodniopoleskich oraz wołyńskich. Podstawą wyodrębnienia tych zespołów jest wpływ akcentu na rozwój wokalizmu.

Omawiany *Atlas* pokazuje, że ukraińskie gwary Pobuża zawierają poza elementami systemowymi ukształtowanymi ewolucyjnie także elementy systemowe będące rezultatem interferencji współistniejących gwar polskich. Występujące w gwarach Pobuża fonemy (*f*), (*g*) – por. *fira*, *funt* (AUM II, mapa 83), *brygada* (AUM II, mapa 119), *gronżel* (AUM II, mapa 306) – są rezultatem wielowiekowego współistnienia gwar polskich. Natomiast w tych gwarach ukraińskich, gdzie takiego oddziaływania nie było, występują fonemy (*χ*), (*h*) – por. *χura*, *χunt*, *bryhada*, *hradil*.

Rzadka siatka punktów zastosowana – niezależnie od zamierzeń autorów – do gwar Pobuża nie pozwoliła na ukazanie zjawisk językowych występujących na niewielkich obszarach. Z kolei zaś te fakty, które odnotowuje *Atlas*, nie mają na mapach ustalonych zasięgów występowania. Na podstawie danych AUM II nie jest możliwe określenie geografii występowania np. wymowy dyftongicznej samogłosek, miękkiej wymowy spółgłosek przed dawnymi *i*, *e* w gwarach północnego Pobuża czy też szerokiej wymowy *y* typu *byk* w części południowej tego terenu.

Istnienie ogólnoukraińskiego atlasu nie wyklucza więc potrzeby opracowania atlasu regionalnego.

Dokonany przegląd badań atlasowych nad gwarami ukraińskimi Pobuża pokazuje, że istnieje pilna potrzeba, ze względu na szybko zanikające gwary

ukraińskie, zebrania pełnego materiału gwarowego. Na zachodzie i południowym wycinku omawianego obszaru zebrany materiał może mieć już wartość historyczną.

Istnieje też pilna potrzeba opracowania atlasowego sąsiednich gwar polskich. Z już istniejących prac należałoby tu zwrócić uwagę na cenną pod wieloma względami monografię H. Pelcowej *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny* (Pel) oraz na liczne prace J. Mazura, w których zawarte są m.in. nowe koncepcje i metody kartograficznego przedstawiania zjawisk gwarowych z wykorzystaniem współczesnych technik komputerowych (dialektometria) (zob. Maz).

III. PUNKTY NA TERENIE POBUŻA, W KTÓRYCH PRZEPROWADZONO BADANIA ATLASOWE*

lp.	miejsco- wość	gmina	woje- wództwo	AGL	AGPUW	AGWP	AUM
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Białowola	Zamość	Zamość	+ ukr	-	-	-
2.	Błotków Duży	Terespol	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
3.	Bohukały	Terespol	Biała Podl.	+ ukr	-	-	-
4.	Borowiec	Łukowa	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
5.	Brzeźno	Dorohusk	Chełm	-	-	+	+
6.	Cichobórz	Hrubieszów	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
7.	Dańce	Hanna	Biała Podl.	-	-	+	-
8.	Dawidy	Jabłoń	Biała Podl.	+ ukr	-	-	-
9.	Dobrynka	Piszczac	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
10.	Dołhobrody	Hanna	Biała Podl.	-	+	+	-
11.	Dorohusk	Dorohusk	Chełm	+ ukr, pol	-	-	-
12.	Dratów	Ludwin	Lublin	-	-	+	-
13.	Dubica	Wisznice	Biała Podl.	+ ukr, pol	+	-	-
14.	Hanna	Hanna	Biała Podl.	+ ukr, pol	+	+	-
15.	Hańsk	Hańsk	Chełm	-	+	-	-

* W tabeli nie uwzględniono tych punktów, w których zapisano tylko gwarę polską.

1	2	3	4	5	6	7	8
16.	Hołowno	Podedwórze	Biała Podl.	-	+	+	-
17.	Hołubie	Dołhobyczów	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
18.	Horodyszcze	Wisznice	Biała Podl.	-	+	+	-
19.	Horostyta	Wyryki	Chełm	-	+	+	-
20.	Horyszów	Miączyn	Zamość	-	-	-	+
21.	Jabłeczna	Sławatycze	Biała Podl.	-	-	+	-
22.	Janówka	Hanna	Biała Podl.	-	+	+	-
23.	Jarosławiec	Uchanie	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
24.	Kąty	Kodeń	Biała Podl.	+ ukr	-	-	-
25.	Klonownica D.	Rokitno	Biała Podl.	-	-	+	-
26.	Kobylany	Terespol	Biała Podl.	-	-	+	+
27.	Kodeniec	Dąbrowa Kłoda	Biała Podl.	-	-	-	+
28.	Kolechowice	Ostrów Lub.	Lublin	+ ukr	-	+	-
29.	Kolembrody	Komarówka	Biała Podl.	-	-	+	-
30.	Kołacze	Stary Brus	Chełm	-	+	-	-
31.	Komarno	Konstantynów	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
32.	Kopyłów	Horodło	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
33.	Korolówka	Włodawa	Chełm	-	+	-	-
34.	Koszoły	Łomazy	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
35.	Kozły	Łomazy	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
36.	Krasówka	Włodawa	Chełm	-	+	-	-
37.	Krzywowiezba	Wyryki	Chełm	+ ukr	-	-	-
38.	Krzywowlka	Sławatycze	Biała Podl.	-	-	+	-
39.	Kulczyn	Hańsk	Chełm	+ ukr, pol	+	-	-
40.	Lack	Hanna	Biała Podl.	-	+	-	-
41.	Lipnica	Rokitno	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
42.	Lubień	Wyryki	Chełm	+ ukr	+	-	-
43.	Malice	Werbkowice	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
44.	Małoniż	Łaszczów	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8
45.	Matiaszówka	Tuczna	Biała Podl.	+ ukr	-	+	-
46.	Miętkie	Mircze	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
47.	Moniatycze	Hrubieszów	Zamość	-	-	+	-
48.	Mosty	Podedwórze	Biała Podl.	-	+	-	-
49.	Motwica	Sosnówka	Biała Podl.	+ ukr	+	+	-
50.	Nosów	Leśna Podl.	Biała Podl.	-	-	+	+
51.	Oborowiec	Hrubieszów	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
52.	Ochoża	Wierzbica	Chełm	-	-	+	-
53.	Okuninka	Włodawa	Chełm	-	+	-	-
54.	Opole	Podedwórze	Biała Podl.	-	+	+	-
55.	Orchówek	Włodawa	Chełm	+ ukr, pol	+	-	-
56.	Osowa	Hańsk	Chełm	-	+	-	-
57.	Ossowa	Wołyń	Biała Podl.	+ ukr	-	-	-
58.	Oszczów	Dolhobyczów	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
59.	Przechód	Sosnówka	Biała Podl.	-	+	-	-
60.	Polubicze	Wisznice	Biała Podl.	-	+	-	+
61.	Pogorzelec	Sosnówka	Biała Podl.	-	+	-	-
62.	Rogów	Grabowiec	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
63.	Ruda Wieś	Ruda Huta	Chełm	-	-	+	-
64.	Siedliska	Lubycza Król.	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
65.	Sielec	Leśniowice	Chełm	-	-	+	-
66.	Sitno	Międzyrzec P.	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	+	-
67.	Skryhiczyn	Dubienka	Chełm	+ ukr, pol	-	-	-
68.	Sobibór	Włodawa	Chełm	-	+	-	-
69.	Sosnówka	Sosnówka	Biała Podl.	-	+	-	-
70.	Stary Brus	Stary Brus	Chełm	-	+	+	-
71.	Stawki	Włodawa	Chełm	-	+	-	+
72.	Strupin D.	Kamień	Chełm	-	-	+	-
73.	Stulno	Wola Uhruska	Chełm	+ ukr	+	-	-

1	2	3	4	5	6	7	8
74.	Świerże	Dorohusk	Chełm	+ ukr	-	+	-
75.	Uhnin	Dębowa Kłoda	Biała Podl.	+ ukr	-	-	-
76.	Ulhówek	Ulhówek	Zamość	+ ukr, pol	-	-	-
77.	Wierzbica	Lubycza Król.	Zamość	+ ukr	-	-	-
78.	Wola Czulczycka	Sawin	Chełm	+ ukr, pol	-	-	-
79.	Wola Uhruska	Wola Uhruska	Chełm	-	+	-	-
80.	Wola Wereszczyńska	Urszulin	Chełm	-	+	-	-
81.	Wołoskowola	Stary Brus	Chełm	-	+	-	-
82.	Worgule	Biała Podl.	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
83.	Wólka Plebańska	Biała Podl.	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
84.	Wyhalew	Dębowa Kłoda	Biała Podl.	+ ukr, pol	-	-	-
85.	Wryki	Wryki	Chełm	-	+	+	-
86.	Zahajki	Wryki	Chełm	-	+	+	-
87.	Zbereże	Wola Uhruska	Chełm	+ ukr	+	-	-
88.	Zubowice	Komarów	Zamość	+ ukr	-	-	-
89.	Żdzarka	Hańsk	Chełm	+ ukr	+	-	-
90.	Żeszczynka	Sosnówka	Biała Podl.	-	+	-	-
91.	Żłobek	Włodawa	Chełm	-	+	-	-
92.	Żuków	Włodawa	Chełm	+ ukr, pol	+	+	-

ROZWIĄZANIE SKRÓTÓW

- AGL – Materiały do *Atlasu gwar Lubelszczyzny* zebrane w latach 1957-1959 pod naukowym kierunkiem P. Smoczyńskiego. Kartoteka znajduje się w Zakładzie Języka Polskiego UMCS w Lublinie.
- AGP – K. D e j n a. *Atlas gwar polskich. Kwestionariusz-notatnik*. Łódź 1986.
- AGPUW – F. C z y ż e w s k i. *Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy*. Lublin 1986.
- AGWB – *Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostoczczyzny*. T. 1. Pod red. S. Glinki, A. Obrębskiej-Jabłońskiej, J. Siatkowskiego. Wrocław 1980; T. 2. Pod red. S. Glinki. Wrocław 1989.

- AGWP – Materiały do *Atlasu gwar wschodniostowiańskich Pobuża* zbierane od 1985 roku pod naukowym kierunkiem M. Kondratiuka i M. Łesiowa. Kartoteka znajduje się w Instytucie Słowianoznawstwa PAN w Warszawie; odpis – w Instytucie Filologii Słowiańskiej UMCS w Lublinie.
- AUM II – Атлас української мови. Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. Ред. Я. В. Закревська. Київ 1988.
- CzyżP – F. C z y ż e w s k i. *Polonizmy w ukraińskich gwarach Pobuża*. W: *Interferencje językowe na różnych obszarach Słowiańszczyzny*. Pod red. S. Warchoła. Lublin 1989 s. 87-132.
- CzyżS – F. C z y ż e w s k i. *Stan badań nad gwarami ukraińskimi Pobuża*. „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 36:1990.
- Cw – W. Ś w i k, J. R e d e r. *Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych, ustroju władz*. Lublin 1977.
- Dzen – Й. О. Д з е н д з е л і в с ь к и й. *Прспект Мовного атласу Галичини* проф. І. М. Зілинського. „Prace Filologiczne” 21:1971.
- DzenA – Й. О. Д з е н д з е л і в с ь к и й. [Rec.] *Atlas gwar wschodniostowiańskich Białostoczczyzny, t. I* [...] „Slavia” 52:1983 č. 1 s. 89-95.
- DzenP – Й. О. Д з е н д з е л і в с ь к и й. *Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови*. Київ 1984.
- Gal – S. G a l a. *O potrzebie wyzyskania materiałów dawniej zebranych w pracach przygotowawczych do Atlasu gwar polskich*. „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń ŁTN” 42:1988 z. 2 s. 1-11.
- Kur – W. K u r a s z k i e w i c z. *Przegląd gwar województwa lubelskiego*. W: *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*. Lublin 1931 s. 275-322.
- Maz – J. M a z u r. *Dialektometria a nowe koncepcje i metody kartograficznego przedstawiania zjawisk gwarowych*. „Rozprawy Komisji Językowej ŁTN” 35:1990 s. 143-155.
- PDAUM – *Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови*. Вид. 2. Київ 1949.
- Pel – H. P e l s o w a. *Studia nad słownictwem gwarowym Lubelszczyzny*. Cz. 1: *Słownictwo pochodzenia małopolskiego*. Lublin 1985.
- Przep – M. П ш е п ю р с ь к а. *Надсянський говір*. Warszawa 1938.
- Pis – Pismo Dyrekcji Instytutu Słowianoznawstwa PAN do Rektora UMCS w Lublinie w sprawie prac nad *Atlasem gwar wschodniostowiańskich Pobuża* z dn. 3.07.1985, nr IS/592/85.
- Smocz – P. S m o c z y ń s k i. *Kwestionariusz do Atlasu gwar Lubelszczyzny*. Lublin 1965.
- SmoczW – Wywiad z prof. P. Smoczyńskim w serii: *Nad czym pracują językoznawcy*. „Językoznawca” 1970 nr 21-22 s. 187-189.
- Stud – *Studia nad dialektologią ukraińską i polską (z materiałów b. Katedry Języków Ruskich UJ)*. Oprac. i przyg. do druku M. Karaś. Kraków 1975.

ИЗ ИСТОРИИ ДИАЛЕКТОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ
УКРАИНСКИХ ГОВОРОВ ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ЛЮБЛИНСКОГО ВОЕВОДСТВА

Р е з ю м е

Предметом настоящей статьи является состояние и результаты лингвогеографических исследований украинских говоров восточной части Люблинского воеводства.

Как явствует из состояния исследований, первые работы над атласом украинских говоров, в том числе и указанной территории, проводились еще до 1939 года. Этим вопросом занималась группа лингвистов под руководством проф. Зильнского. Война прервала исследования на этапе сбора материалов. Они были опубликованы лишь после войны.

В 50 и 60-ые годы исследованиями указанных говоров занялась группа лингвистов под руководством проф. П. Смочинского из Люблина. Материал был собран в 48 деревнях по опросному листу содержащему около 750 пунктов. Работа была завершена на этапе составления черновых карт, на которые были нанесены польские говоры на территории всего Люблинского воеводства.

В 1986 г. появился *Атлас польских и украинских говоров окрестностей г. Влодава (Atlas gwar polskich i ukraińskich okolic Włodawy)*. На картах представлены параллельно языковые явления украинских и польских говоров.

Полным атласом региона должен стать *Атлас восточнославянских говоров Побужья (Atlas gwar wschodniosłowiańskich Pobuża)*. Проводятся научные исследования в более 100 населенных пунктах по опросному листу, содержащему около 2000 вопросов.

Состояние диалектографических исследований свидетельствует о том, что нет до сих пор атласа, в котором представлялась бы точно западная часть украинской языковой территории.

Содержание и перевод авторов